

مقاله‌ی کوتاه

مجله‌ی شعرپژوهی (بوستان ادب) دانشگاه شیراز
سال دهم، شماره‌ی چهارم، زمستان ۱۳۹۷، پیاپی ۳۸

انتساب قطعه‌ای از کمال‌الدین اسماعیل به فرخاری در تذکره‌الشعرای دولتشاه سمرقندی

محمدصادق خاتمی*

دانشگاه فردوسی مشهد

چکیده

یکی از زمینه‌های پژوهشی درباره‌ی جنگ‌ها و سفینه‌ها، بررسی انتساب‌های اشعار در برخی از آنهاست که گاه به اشتباه آمده و سبب شده است تا محققان و پژوهشگران حوزه‌ی تاریخ ادبیات به سفینه‌ها و بیاض‌ها با دید احتیاط بنگرند و چندان به انتساب‌های جنگ‌پردازان اعتماد نکنند. هرچند این انتقاد را می‌توان تا حدودی درباره‌ی بیشتر سفینه‌ها صادق دانست و بایسته است با احتیاط به انتساب‌های اشعار در جنگ‌های متأخر و حتی کهن نگریست؛ با این حال نمی‌توان از برخی انتساب‌ها در این بیاض‌ها درباره‌ی اشعار سخنوران گمنام و حتی مشهور چشم پوشید. زیرا از رهگذر برخی از این انتساب‌ها، بدان شرط که با دیگر منابع معتبر سازگار باشند- گاه می‌توان در پژوهش‌های شعرشناسی، گوینده‌ی واقعی شعری را شناخت که در نتیجه سخن تمامی منابع و حتی تذکره‌های معتبر در مورد یک انتساب منسوخ خواهد شد. نگارنده در این نوشتار، با استفاده از دو سفینه‌ی کهن و متأخر و نیز نسخ دیوان کمال‌الدین اسماعیل (۵۶۸-۶۳۵ ق.)، نشان داده است که قطعه‌ای در دیوان کمال‌الدین، در تذکره‌ی دولتشاه (تألیف: ۸۹۲ ق.) به اشتباه به فرخاری، -از شاعران سده‌ی پنجم هجری- منسوب شده که این اشتباه به تذکره‌ها و منابع معاصر نیز راه یافته است.

واژه‌های کلیدی: تذکره‌الشعراء، شعر، کمال‌الدین اسماعیل، فرخاری، سفینه.

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی m.s.khatami92@gmail.com

۱. مقدمه

تذکره‌الشعراء در دوره‌ی معاصر، از جنبه‌های مختلفی نقد و بررسی شده که یکی از این موضوع‌ها، انتساب‌های اشتباه اشعار در آن است؛ تا بدانجا که به تعبیر زنده‌یاد زرین‌کوب، تذکره‌الشعراء «اغلاط و اشتباهات در اعلام و انساب و اسناد و اشعار و انتساب کتب، بسیار دارد.» (زرین‌کوب، ۱۳۶۱، ج ۱: ۲۴۲) تازه‌ترین پژوهش را در این باره، نویدی ملاطی ارائه داده و با استفاده از قصیده‌ای نویافته از بدیع‌الدین ترکو سگری - سخنور سده‌ی ۶ هجری -، نشان داده است که قصیده‌ی مختاری غزنوی - شاعر قرن پنجم و ششم هجری - که قصیده‌ی سگری به اقتضای آن سروده شده، در تذکره‌ی دولتشاه به اشتباه به نام امامی هروی (م: ۶۸۶ ق.) آمده است. (برای آگاهی بیشتر، رک. نویدی ملاطی، ۱۳۹۵ [پاییز ۱۳۹۶]: ۵۵-۵۸)

نگارنده نیز از رهگذر دو سفینه‌ی کهن و متأخر دریافت قطعه‌ای چهار بیتی که در دیوان کمال‌الدین اسماعیل (۵۶۸؟ - ۶۳۵ ق.) آمده، در تذکره‌الشعراء به اشتباه به عبدالله بن محمد بلخی فرخاری، از شاعران درجه دوم سده‌ی پنجم هجری منسوب شده است.^۱ این لغزش به عرفات‌العاشقین (پایان تألیف: ۱۰۲۴ ق.)، آتشکده‌ی آذر (۱۱۳۴-۱۱۹۵ ق.) و سپس به فرهنگ آندراج (پایان تألیف: ۱۳۰۶ ق.) و در نهایت به کتاب شرح احوال و اشعار شاعران بی‌دیوان هم‌راه یافته است. (رک. اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۵: ۳۱۷۳؛ آذر بیگدلی، ۱۳۷۸، نیمه‌ی دوم: ۴۱۱؛ پادشاه، ۱۳۳۵، ج ۴: ۳۱۱۴؛ مدبری، ۱۳۷۰: ۴۴۱) بنابراین راقم سطور بر آن شد تا نخست با رجوع به نسخ دیوان کمال و سپس دو سفینه‌ی کهن و معتبر که توضیح درباره‌ی آنها در ادامه خواهد آمد، دلایل بطلان این انتساب اشتباه را در این جستار گزارش کند.

۲. بحث و بررسی

دولتشاه سمرقندی در سخن از مختارالاکخیر فرخاری، -شاعر کم‌شهرت دربار محمود غزنوی- آورده است: «شاعری استاد است و این قطعه در باب اسپ، او راست:

قطعه

اسپی دارم که هرگز ایزد	قانع تر از او نیافریند
تا روز ز عشق جو همه شب	از خرمن ماه خوشه چیند
گفتند که جو نماند از این غم	می‌خواهد تعزیت گزیند
پوسیده پلاس و پاره‌ی کاه	می‌خواهد تا در او نشیند

(دولتشاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۷۰)

الف) نخستین دلیل این اشتباه را می‌توان در دو تصحیح دیوان کمال اسماعیل یافت.

این قطعه با یک بیت دیگر در دیوان کمال (چاپ بحرالعلوم) بدین‌گونه آمده است:

و قال ایضاً

چب. ع. ل. م. ش

اسبی دارم که هرگز ایـزد	قانع تـر از او نیافرینـد
تا روز ز عشق جو همه شب	از خرمن ماه خوشه چیند
با حشر فکند دیدن جو	داند که در این جهان نبیند
گفتند که جو نماند و این غم	می‌خواست که تعزیت گزیند
پوشید پلاس و پاره‌یی گاه	می‌خواهد تا در او نشیند

(اصفهانی، ۱۳۴۸: ۴۴۲)

چنان‌که می‌بینیم، این قطعه بر اساس گزارش مصحح دیوان، در پنج دست‌نویس از میان هفت نسخه‌ی مورد استفاده‌ی او به شرح زیر وجود داشته است:

الف- «چب»، نسخه‌ی متعلق به کتابخانه‌ی مستر چستریتی است که مصحح از تاریخ کتابت آن سخنی نگفته است. (رک. بحرالعلوم، ۱۳۴۸: نود و هفت).

ب- دست‌نویس «ع»، متعلق به کتابخانه‌ی عزت قویون در ترکیه (مورخ ۶۸۸ ق.) که ظاهراً اقدم نسخ است. (رک. همان: نود و سه - نود و پنج)

ج- نسخه‌ی «ل»، متعلق به کتابخانه‌ی ملی ملک که به گفته‌ی مصحح دیوان، «تقریباً در قرن هفتم تحریر شده است». (رک. همان: نود و پنج)

د- دست‌نویس «م»، متعلق به کتابخانه‌ی ملی ملک که آن نیز به احتمال متعلق به سده‌ی هفتم هجری است. (رک. همان: نود و پنج)

ه- در پایان، نسخه‌ی «ش» که به نظر می‌رسد یکی از سه دست‌نویس متعلق به مجلس شورای ملی باشد و مصحح به تاریخ کتابت آن نیز اشاره‌ای نکرده است. (رک. همان: نود و هفت)

بنابراین سه نسخه‌ی کهن «ع»، «ل» و «م» و سپس دو دست‌نویس «چب» و «ش» که از تاریخ کتابت آنها چیزی نمی‌دانیم، این قطعه را به نام کمال اسماعیل آورده‌اند.

این قطعه در چاپ جدید دیوان کمال اسماعیل نیز آمده است. (رک. اصفهانی، ۱۳۹۶،

ج ۱: ۵۶۳) گفتنی است طباطبایی در تصحیح دیوان کمال، از ده دست‌نویس بهره برده که چهار نسخه از آن میان، متعلق به سده‌ی هفتم هجری، سه دست‌نویس متعلق به اوایل قرن هشتم، یک نسخه متعلق به سده‌ی نهم و در نهایت، دو دست‌نویس هم متعلق به قرن

۲۰۲ _____ مجله‌ی شعرپژوهی (بوستان ادب) / سال ۱۰، شماره‌ی ۴، زمستان ۱۳۹۷ (پیاپی ۳۸)
یازدهم هجری است. (رک. طباطبایی، ۱۳۹۶، ج ۱: ۲۰۸) همچنین در بخش اختلاف
نسخ، هشت نسخه از میان ده دست‌نویس، این قطعه را با سرنویس «و قال ایضاً» به
کمال‌الدین منسوب کرده‌اند. (رک. اصفهانی، ۱۳۹۶، ج ۲: ۱۰۸۴)

ب) همچنین نگارنده پس از تحقیق دریافت که در باب بیست و نهم سفینه‌ی یحیی
توفیق (مورخ ۷۵۴ ق.)، گردآورده‌ی سعدالدین الهی/آلهی^۲، -از سخن‌شناسان سده‌های
هفتم و هشتم هجری- نیز این قطعه در برگ ۹۰ ر در شمار اشعار کمال‌الدین اسمعیل
بدین‌گونه آمده است:

و له

اسبی دارم که هرگز ایزد	قانع تـر از او نیافریند
تا روز ز عشق جو همه شب	از خرمن ماه خوشه چنید
گفتند که جو نماند زین غم	می‌خواست که تعزیت ^(۱) گزیند
پوشید پلاس و پاره‌ای کاه	می‌خواهد تا در ^(۲) او نشیند

(۱) سفینه‌ی یحیی توفیق: **منشئه**؛ متن مطابق دیگر منابع.

(۲) جنگ ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس: بر.

همچنان‌که در برگ ۲۰۰ ر جنگ ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس (مورخ سده‌ی دهم هجری)^۳
که می‌توان آن را سومین جنگی دانست که به دو سفینه‌ی یحیی توفیق (مورخ ۷۵۴ ق.)
و نیز جنگ ۱۴۴۵۶ گنج‌بخش (مورخ اواخر سده‌ی هشتم هجری) شباهت بسیار دارد، این
قطعه به نام کمال اسماعیل و مطابق با ضبط سفینه‌ی یحیی توفیق آمده است.^۴
در پایان، این نکته نیز بایسته‌ی توجه است که در برگ ۱۸۶ پ جنگ اشعار ۵۳ - د
ادبیات (مورخ سده‌های ۱۱ و ۱۲ ق.)، این قطعه به نام فخرالدین مبارک‌شاه غوری آمده
و پورجوادی نیز به نقل از همین جنگ، دو بیت نخست این قطعه را در شمار ابیات
فخرالدین مبارک‌شاه مروودی (احتمالاً در حدود ۵۳۰-۶۰۲ ق.) ضبط کرده است. (رک.
مروودی، ۱۳۸۱: ۱۶۹) که با توجه به زمان گردآوری این سفینه، نمی‌توان به این انتساب
اعتماد کرد.

یادداشت‌ها

۱. برای اطلاع درباره‌ی او (رک. نفیسی، ۱۳۴۴، ج ۱: ۳۵، ۵۶). گفتنی است در فرهنگ سخنوران از
گوینده‌ای به صورت فرخاری فرخاری (کذا) یادشده که در نیمه‌ی اول قرن هفتم می‌زیسته و یکی از
منابع خیام‌پور در سخن از این شاعر، تذکره‌الشعراء بوده است. (رک. خیام‌پور، ۱۳۷۲، ج ۲: ۶۹۸)

۲. برای آگاهی بیشتر درباره‌ی این سخنور، رک. خاتمی و ساکت، ۱۳۹۷: ۷۸-۷۹.
۳. برای آگاهی بیشتر درباره‌ی این جنگ، (رک. میرافضلی، ۱۳۹۱: ۲۵؛ خاتمی، ۱۳۹۲: ۱۴ - ۲۹؛ افشین‌وفایی، ۱۳۹۳: ۱۰۶؛ خاتمی و ساکت، ۱۳۹۷: ۷۸-۸۰)؛ این سفینه بر اساس جنگ ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس و با در نظر داشتن دو بیاض پیش از آن، تصحیح و اشعار آن با دواوین گویندگان مقابله شده و متنی منقح از این اثر فراهم آمده است که به‌زودی چاپ و منتشر خواهد شد.
۴. گفتنی است به دلیل افتادگی شصت و چهار باب از مجموع ۶۹ باب در جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه‌ی گنج‌بخش، نمی‌توان گفت این اشعار در آن جنگ هم وجود داشته و یا به نام کدام شاعر بوده است.

منابع

- آذر بیگدلی، لطفعلی‌بیگ. (۱۳۷۸). *آتشکده‌ی آذر*. نیمه‌ی دوم، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
- اصفهانی، ابوالفضل کمال‌الدین اسمعیل. (۱۳۴۸). *دیوان خَلّاق‌المعانی ابوالفضل کمال‌الدین اسمعیل اصفهانی*. با مقدمه و حواشی و تعلیقات و فهرست‌ها به انضمام رساله‌القوس، به اهتمام حسین بحرالعلومی، تهران: کتابفروشی دهخدا.
- اصفهانی، ابوالفضل کمال‌الدین اسماعیل. (۱۳۹۶). *کلیات خَلّاق‌المعانی کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی*. ۲ جلد، تحقیق و تصحیح سیدمهدی طباطبایی، با مقدمه‌ی سیدعلی محمد سجّادی، تهران: خاموش.
- افشین‌وفایی، محمد. (۱۳۹۳). «نگاه تازه‌ای به زندگی عمادی غزنوی (به همراه معرفی منابع نویافته از اشعار او)». *ادب فارسی*، سال ۴، شماره‌ی ۱، شماره‌ی پیاپی ۱۳، صص ۹۳ - ۱۱۲.
- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمد بن محمد. (۱۳۸۹). *عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفين*. ج ۵، تصحیح ذبیح‌الله صاحبکاری، آمنه فخر احمد، تهران: میراث مکتوب و کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- بحرالعلومی، حسین. (۱۳۴۸). «مقدمه». رک. اصفهانی.
- پادشاه، محمد. (۱۳۳۵). *فرهنگ آندراج*. ج ۴، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه‌ی خیام.
- جنگ. تهران: کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی. شماره‌ی ۵۳۴ [نسخه‌ی خطی]، تاریخ کتابت سده‌ی ۱۰ ق.
- جنگ اشعار. تهران: کتابخانه‌ی دانشکده‌ی ادبیات دانشگاه تهران. شماره‌ی ۵۳ - د

۲۰۴ _____ مجله‌ی شعرپژوهی (بوستان ادب) / سال ۱۰، شماره‌ی ۴، زمستان ۱۳۹۷ (پیاپی ۳۸)

[نسخه‌ی خطی]، تاریخ کتابت سده‌های ۱۱-۱۲ ق.

جنگ گنج‌بخش. اسلام‌آباد: کتابخانه‌ی گنج‌بخش. شماره‌ی ۱۴۴۵۶ [نسخه‌ی خطی]، تاریخ کتابت سده‌ی ۸ ق.

خاتمی، محمدصادق. (۱۳۹۲). «تصحیح جنگ شماره‌ی ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی». پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد دانشگاه شیراز.

_____ و ساکت، سلمان (۱۳۹۷). «ابیات فهلوی بُن‌دار رازی در جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه‌ی گنج‌بخش». آینه‌ی میراث، دوره‌ی جدید، سال ۱۶، شماره‌ی ۱، (پیاپی ۶۲)، صص ۷۷-۹۲.

خیام‌پور، ع. (۱۳۷۲). فرهنگ سخنوران. ج ۲، تهران: طلایه.

دولتشاه سمرقندی، دولتشاه بن بختیشاه. (۱۳۸۲). تذکره‌الشعراء. به‌اهتمام و تصحیح ادوارد براون، تهران: اساطیر.

زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۱). نقد ادبی. ج ۱، تهران: امیرکبیر.

سعدالدین الهی / آلهی. سفینه. استانبول: کتابخانه‌ی سلیمانیه (مجموعه‌ی مدرسه‌ی یحیی توفیق). شماره‌ی ۴۴۹ [نسخه‌ی خطی]، تاریخ کتابت ۷۵۴ ق.

طباطبایی، سیده‌هدی. (۱۳۹۶). «مقدمه‌ی کلیات». رک. اصفهانی.

مدبری، محمود. (۱۳۷۰). شرح احوال و اشعار شاعران بی‌دیوان در قرن‌های ۵/۴/۳ هجری قمری. تهران: پانوس.

مرورودی، مبارک‌شاه بن حسین. (۱۳۸۱). تحقیق‌التحقیق به‌انضمام اشعار دیگر او. به‌تصحیح و تحقیق نصرالله پورجوادی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

میرافضلی، سیدعلی. (۱۳۹۱). «اشعار رفیع‌الدین عبدالعزیز لُبنانی». در: متون ایرانی: مجموعه رساله‌های فارسی و عربی از دانشوران ایرانی (از آغاز دوره‌ی اسلامی تا پایان عصر تیموری). دفتر سوم (با تأکید بر دیوان‌ها و اشعار فارسی)، به‌کوشش جواد بشری، تهران:

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، صص ۱۹-۳۹.

نفیسی، سعید. (۱۳۴۴). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری. ج ۱، تهران: کتابفروشی فروغی.

نویدی ملاطی، علی. (۱۳۹۵ [پاییز ۱۳۹۶]). «قصیده‌ی نویافته‌ی بدیع‌الدین ترکو سگری (قرینه‌ای بر خطایی دیگر از دولتشاه سمرقندی در انتساب اشعار)». گزارش میراث،

دوره‌ی ۳، سال ۱، شماره‌ی ۱ و ۲، صص ۵۵-۵۸.